

Պ Ա Տ Մ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն
HISTORY

ՀՏԴ՝ 93/94 (093)

DOI:10.52971/18294316-2025.28.2-5

ՏԱՅՈՑ ԿԵՆԱՑ ԾԱՌԻ, ԹԻՆԱ ԴԻՑՈՒՀՈՒ ԵՎ
ՀԱՅԵՐԵՆ ԽԱԻ ԱՐՄԱՏԻ ՄԱՍԻՆ

Մարգիս Գ. Պետրոսյան

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գյումրի, ՀՀ

Ամփոփում

Նախաբան. Ասորեստանի Թիզլաթիալասար I թագավորը (մ.թ.ա. 1115-1077) երկու արշավանք էր ձեռնարկել Ասորեստանից հյուսիս գտնվող երկրների դեմ: Արշավանքի թիրախները Նաիրի երկրներն էին և նրանց սևծովյան դաշնակիցները: Նաիրիում Թիզլաթիալասար I-ի բանակը հաղթահարել էր 16 «հզոր լեռներ» և նվաճել նաիրյան 23 երկրներ: Լեռների թվարկման մեջ Շեշեն զբաղեցնում է վերջին տեղը, իսկ նաիրյան երկրների մեջ վերջին տեղում Դայաենի երկիրն է: Այդ իսկ պատճառով ուրարտագետները արդարացիորեն գտնում են, որ Շեշեն լեռը և Դայաենի երկիրը «միննույն պատմա-աշխարհագրական միավորի բաղկացուցիչ մասերն էին»: Ուրարտուի Մենուա թագավորը (մ.թ.ա. 810-786թթ.) Դիաուխի/Դայաենիի դեմ ձեռնարկված արշավանքի առնչությամբ հիշատակում է Շեշեթինա լեռը: Ն. Հարությունյանի կարծիքով, Շեշեթինան պետք է հասկանալ որպես «Šeše և tina» (resp. tini ?), այսինքն՝ Շեշե անվանումով կամ անունով լեռ: Բայց բանն այն է, որ Շեշեթինա լեռնանունը գրված է վերջնաձայն *-a*-ով, ոչ թե *-i*-ով (ինչպես գրված է ուրարտական արձանագրության բառը): Նշանակում է *-tina*-ն և *-tini*-ն տարբեր բառեր են: Մեթոդներ և նյութեր. Հոդվածը գրված է պատմա-համեմատական մեթոդի գործածումով, լեզվաբանական նյութի ստուգաբանական և իմաստաբանական վերլուծությամբ: Վերլուծություն. Հոդվածում վերլուծության են ենթարկվում նաև այլ հետազոտողների կարծիքները՝ բերված և քննարկված հայերեն բառերի, ինչպես նաև տարբեր բառարաններից քաղված ազգակից լեզուների բառերի վերաբերյալ: Արդյունքներ. Եզրահանգման մեջ բերված են հետազոտության ամփոփ արդյունքները: Դրանցում առկա է ինչպես նրա նորույթը, այնպես էլ արդիականությունը:

Բանալի բառեր՝ Նաիրի, Գիլգամեշ, լեռներ, Թիզլաթիալասար I, Շեշե, Շեշեթինա, Դայաենի, Մենուա, դիցուհի, խաղող:

Ինչպես հղել՝ Պետրոսյան Ս. Տայոց Կենաց ծառի, Թինա դիցուհու և հայերեն խառնաժամանակի մասին // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ Կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»։ Գյումրի։ 2025։ Հ. 2(28)։ 5-16 էջեր։ DOI: 10.52971/18294316-2025.28.2-5

TO “THE TREE OF LIFE” OF THE TAYK, TO THE GODDESS TINA AND TO THE ARMENIAN ROOT *KHAV*

Sargis G. Petrosyan

Shirak Center for Armenological Studies of NAS, Gyumri, RA

Abstract

Introduction: The king of Assyria Tiglath-Pileser I (1115-1077 BC) undertook two campaigns against the countries north of Assyria. The objects of the campaigns were the Nairi countries and their Black Sea allies. In Nairi the army of Tiglath-Pileser I overcame 16 “strong mountains” and conquered 23 Nairi countries. In the enumeration of mountains Sheshe occupies the last place, and among the Nairi countries the last place is occupied the country Dayaeni. Therefore, Urartologists rightly believe that Mount Sheshe and Dayaeni were “components of one and the same historical and geographical unit”. The King of Urartu Menua (810-786 BC) in connection with the campaign against Diaukhi/Dayaeni mentions the mountain Sheshetina. According to N. Harutyunyan, Sheshetina should be “interpreted as Šeše and tina (resp. tini ?), i.e. a mountain with the name Sheshe”. But the point is that the oronym Sheshe-*tina* is written with the ending -a, not -i- (as written the corresponding Urartian word). So, -*tina*- and -*tini* are different words. **Methods and materials:** The article is composed employing historical-comparative method, etymological and semasiological analysis of the linguistic material. **Analysis:** The article analysed the opinions of other researchers regarding the Armenian words quoted and discussed, as well as words of related Indo-European languages extracted from different dictionaries. **Results:** The conclusion summarizes the concise results, the novelty and the topicality of the research.

Key words: *Nairi, Gilgamesh, mountains, Tiglath-Pileser I, Sheshe, Sheshetina, Dayaeni, Menua, goddess, grapes.*

Citation: Petrosyan S. “To the Tree of Life” of the Tayk, to the Goddess Tina and to the Armenian Root *Khav* // “Scientific Works” of SCAS NAS RA. Gyumri, 2025. Vol. 2 (28), 5-16 pp..

DOI:10.52971/18294316-2025.28.2-5

Ն Ա Խ Ա Ր Ա Ն. Հայտնի է, որ գետերի ակունքները պաշտամունքի առարկա էին, իսկ ճորոխներ՝ որպես Դրախտի չորս գետերից մեկինը, առավել էին պաշտվելու։ Ճորոխի ակունքների լեռներից էր լինելու Շեշեթինան։ Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչները Tina-ն գործածել են որպես ինչ-որ աստծու դիցանուն կամ դիցանվան մակդիր։ Դրա մասին է խոսում ուրարտական սեպագրությամբ հայտնի Šešetina /Šeše-tina լեռան անունը։ Դայաենի/Տայքի Շեշեթինա լեռը հազարամյակներ շարունակ բուն հայերեն անուններ է կրել՝ *Չորմայրի* և *Խորտիկ*։ *Չորմայրի* անունը հստակ ստուգաբանություն ունի՝ բաղկացած չոր «չորացած» և մայրի «մայրի ծառը» բաղադրիչներից։ Իսկ ինչո՞ւ «չորացած», որովհետև մայրի ծառը սուրբ, պաշտվող ծառերից լինելով, սուրբ էր համարվում անգամ չորանալուց հետո։ Իսկ *Խորտիկ* «խորտո, գեղեցիկ, սիրուն» բառի գրության ճիշտ ձևը, ամենայն

հավանականությամբ, եղել է *խորոտ*-ը՝ ծագած *խաւրոտ* նախաձևից: Լեռան *խորտիկ* < *խորտիկ* անունը թուրքերենում դարեր շարունակ պահպանում էր իր հայկական բնույթը, կոչվելով *խորտիկ-դադ*: Իսկ դա նշանակում է, որ այն շարունակել է պաշտվել տեղի թուրքերի կողմից, հավանաբար թրքացած հայերի միջնորդությամբ:

Աստվածների պարտեզը և Թինա դիցուհին

Առաջավոր Ասիայի հին ժողովուրդները ունեին Դրախտի մասին իրենց պատկերացումները: Դրանցում առկա էր լինում առասպելական Կենաց ծառը: Կենաց ծառից անբաժան էր պատկերացվում նրան փաթաթված խաղողի որթատունկը: Դրա առաջին վկայությունը գտնում ենք շումեր-աքադական «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպում: Նրա կենտրոնական կերպար Գիլգամեշի նախատիպը Շումերի Ուրուկ քաղաքի (հարավային Միջագետքում) արքա Գիլգամեշն էր՝ արքայատոհմի հինգերորդ ներկայացուցիչը՝ ապրած XXVII-XXVI դդ. (մ.թ.ա.) սահմանազխին [29, cc. 154-155; 30, c. 33, cc. 83-84]: Դեռևս նրան նախորդած դարերում Հայկական լեռնաշխարհի և Շումերի միջև գոյություն ունեցած առևտրատնտեսական կապերի մասին են վկայում շումերական Ուրուկ-IV մշակույթը կրողների գաղթօջախի պեղումները հետագա Ծոփքի տարածքում՝ Կապանի (այժմ՝ Քեբան) շրջանում [36, cc. 23-24]:

Շումեր-աքադական դյուցազնավեպում պատմվում է նաև, թե ինչպես անմահության հասնելու միջոցը գտնելու համար հյուսիսի ճանապարհը բռնած, բազում արգելքներ հաղթահարած Գիլգամեշը, երբ արդեն Հայկական լեռնաշխարհում էր, «հեռվեն նշմարեց աստվածներուն պարտեզը և անոր քով փութաց: Սարդիոնե ծառը հոն իր պտուղը ուներ: *Որթատունկերը պատած էին գայն և խաղողի ողկույզները կախված էին անկե*: Լազվարթն ալ տերև և գեղեցիկ տեսքով պտուղներ ուներ: Դարավոր մայրիներուն և կասկենիներուն վրայեն կախված ազնիվ քարերը կը շողշողային: Կանաչ զմրուխտը ծովասեզի նման ծառերուն ստորոտը տարածված էր... *Դիցուհի Սիդուրին ծովեզրի գահին վրա բազմած*, աստվածներուն պարտեզին կը հսկեր» [7, էջեր 78-79]: Դրախտի վերաբերյալ շումերների այս պատկերացման մեջ հայկական հենքն իրեն բացահայտում է խաղողի որթատունկերի առկայությամբ և աստվածների մատովակ Սիդուրի դիցուհու ներկայությամբ, իսկ անանուն մնացած ծովը Վանա լիճն է: Հայկական ավանդություն է եղել, որով որթատունկի գոյությունը հիշատակվում է ոչ թե Ջրհեղեղից հետո Նոյի տապանի և Արարատ (Մեծ Մասիս) լեռան, այլ Դրախտի առնչությամբ: Միջնադարի մեր տաղասացներից մեկը գրում էր. «Որթն դրախտաբոյս է, տունկ/Ձոր բեր է զխաղողն ողկուզեայ,/Ազնիւ գովական պտուղ,/Ճաշակաճն ասեն Ադամայ» [10, էջ 39]:

Լեռնային բույս որթատունկը Շումերում չէր աճում, իսկ նրա վայրի տարբեր տեսակներ հանդիպում են այսօր էլ մեր Մեղրու, Փամբակի ու Լոռու կիրճերում [11, էջ 5]: Պղնձաքարի դարաշրջանում է վայրի խաղողը դարձել մշակովի բույս, և սկիզբ դրվել գինեգործությանը [25, էջ 235; 34, c. 170]: Այսուհանդերձ, իր հայրենիքում՝ Հայկական լեռնաշխարհում խաղողը, թեև մշակաբույս, շարունակում էր հիմնա-կանում մնալ լեռնային տունկ [17, էջեր 256-257; 18, էջեր 177-178; 22, էջեր 51-61]: Այս առթիվ հիշարժան են Գ. Սրվանձտյանցի դիտողությունները՝ կատարված Արդնո (Արկնիի) գավառի նկարագրության մեջ: «Իսկ խաղողը այնքան ազնիվ և այնքան շատ, որո նման հայաբնակ

գավառաց մեջ չկա տեղ մը... Ջատ է գինվո խաղողն, որ նույնքան առատ է և պատվական յուր գույնն ու համը: *Գրեթե լեռներն ամբողջ որթատունկ են*» [26, էջ 448]: Գ. Սրվանձտյանից 2600 տարի առաջ նույնպիսի առատության է ականատես եղել ասորեստանցի դպիրը, որն հավանաբար մասնակիցն է եղել Ուրարտուի դեմ իր թագավոր Սարգոն II-ի մ.թ.ա. 713թ. արշավանքի: Ահա նրա խոսքերը Ուրարտուի Ուլիու քաղաքի շրջակայքում իր տեսածի վերաբերյալ. «պտուղներն ու խաղողը թափվում էին հորդառատ անձրևի նման», իսկ «բուրումնավետ գինին հոսում էր հանգ գետի ջուր» [32, N 49, с. 205]:

Հայկական լեռնաշխարհն իր հայախոս բնիկ բնակչությամբ՝ խաղողի և գինու հայրենիքն համարվելու մասին են, անշուշտ, խոսում Փոքր Ասիայի հնագույն (մեռած) լեզուներում՝ խաթերենում (հաթերեն, պրոտոխեթերեն) և խեթերենում (հեթիտերեն) հնագույն հայերենից փոխառյալ՝ գինեգործությանն առնչվող բառերի գոյությունը: Խաթերեն *windu-karam* (*windu-qaram*, *windu-kkaram*) բառը «գինի հեղող», այսինքն՝ «մատուցակ» է նշանակում [31, cc. 649-650, 881]: Խաթերենն արձանագրել է հնդեվրոպական ծագումով հայերեն բառի նախնական վիճակը, երբ հայերենում դեռևս տեղի չէր ունեցել *հ.-ե. *u->* հայ. *զ* հնչյունափոխությունը [20, էջ 160] (հայերենից փոխառյալ վրաց. *ղվինի* «գինի» բառն արձանագրվել է դրա միջանկյալ փուլը) [2, էջ 557]: *Հ.-ե. *uend-*ը հայերենում դարձել է *գինդ*, որից գրաբարում ունենք *գնդակ որթոյ* «որթի վազի ոստը կամ խիղբը. և *գնդաձև* «ոլորապտույտ» բառը (օր. *գնդաձև գնացք օձից*) [2, էջ 537; 12, էջ 453]: Հայերեն բառի հնդեվրոպական արմատակիցներից են հին սկանդ. *vinda*, հրգ. *wintan*, գերման. *winden* «ոլորել, դարձնել», նրգ. *Winde* «բաղել» և հատկապես հրգ. *Suinton* «խաղողի ծիլ» [2, էջ 557]: Ընդ որում, հայերենում *հ.-ե. *u-*ն *զ*-ի չէր վերածվել նաև ուրարտական դարաշրջանում. հմմտ. *Ueduri*-ում *ued* < *հ.-ե. *ued->* հայ. *գետ*, *Uelikuni* // *Գեղա(ր)քունի*:

Եթե հնդեվրոպական արմատի **uendh* վերին ձայնդարձից ունեցել ենք *գինդ*, ապա նրա ստորին ձայնդարձից ունեցել ենք *գանձ* «խաղողի վազի արմատների բարակ փունջ-փունջ թելերը» [12, էջ 453]: Բառում տեղի ունեցած *-նդ/-նձ* հնչյունական անցման տեսանկյունից հմմտ. *գունդ>գունձ-իկ* (Շիրակում ածխի մանրուքի և անասնաղբի շաղախի միջոցով ստացվող գնդաձև վառելիք), *խանդ>խանձ*, *խինդ>խնձ-իդ* (>խնծիդ), *փոխինդ>փոխինձ*: Ըստ երևույթին, *գանձ* բառը հնում ավելի լայնորեն կիրառվել է «խաղողի որթ» նշանակությամբ, որից Հայկական լեռնաշխարհի *Գանձասար* (Արցախում) և *Գանձակ* (Գարդմանում) տեղանունները: *Գանձ* բառի՝ ժամանակին ավելի լայն իմաստով կիրառված լինելու վկան է ժողովրդական «Ես գանձ կըսեմ, դու տանձ կհասկընաս առածը», որի *գանձ*-ը ո՛չ կարող է «ինչք» նշանակել, ո՛չ էլ «եկեղեցական երգ» [2, էջ 517]: Բնականաբար, միրգը մրգի հետ կարող էր համեմատվել-շփոթվել, և ոչ միրգը՝ մեկ այլ բանի:

Հայերենում *գանձ*-ը իր ձ-ով հիշեցնում է խեթական արքունիքի բարձրաստիճան անձանցից մեկի՝ *Nu-wa-an-za*-ի անվան *-wanza* (կարդում ենք *-վանցա*) բաղադրիչը: Սա արքունի մատուցակի պաշտոնն զբաղեցրած գորավար էր [38, էջ 100]: Ըստ այսմ, նրա անվան *-wanza* բաղադրիչը հայերեն *գանձ*-ի նման ծագում է *հ.-ե. *uendh-* նախաձևից և, ըստ երևույթին, «խաղող» կամ «գինի» է նշանակել: Հիշենք, որ խեթական դարաշրջանի հայերենում դեռևս տեղի չէր ունեցել *հ.-ե. *u->*հայ. *զ* հնչյունափոխությունը: Իսկ այս մատուցակի անվան *Nu-* բաղադրիչի համար կարող ենք հիշել հայերեն *նուարխոտ* և

նուարտակ բառերում առկա *նուար* բուսանվանական հիմքը (*նուար* < *նու-ար* հմմտ. *արդ-ար*, *գալ-ար*, *դալ-ար*, *երկ-ար* և այլն) [23, էջ 800]:

Տե՛սե-tina լեռնանունը խաղողային Թինա դիցուհու պաշտամունքի արգասիք

«Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի խեթերեն թարգմանության մեջ Tinnu անծանոթ անունը բերված է որպես Սիդուրի դիցուհու Sābiru «մատովակ» մակդիրի համարժեք [33, c. 14]: Անմիջապես նկատվում է սրա և հայերեն *թին* «խաղողի կուտ, կճեպը, չեչը» բառի նույնությունը: Այս արմատն առկա է նաև *թնիճ* (<թին-իճ) բառում, որը միջնադարյան «Բառգիրք հայոց»-ը բերում է «հատ կամ որթն, որ ի հողոյ ելանէ» բացատրությամբ [6, էջ 121]: *Թնիճ*-ից ունենք *թնճուկ* /*թնջուկ* «մազերի խճճված տեղը» բառը: Գ. Ջահուկյանը *թնիճ*-ի մեջ տեսնում էր հ.-ե. *stai-/sti- «խտանալ» արմատը [23, էջ 267]: Հնդեվրոպական արմատի երկրորդ տարբերակը կարող է ընկած լինել նաև հայերեն (բարբառային) *թեյեք* «խաղողի որթ» բառի հիմքում [13, էջ 96]:

Ոչ միայն խեթերը, այլև Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչները Tina-ն գործածել են որպես ինչ-որ աստծու դիցանուն կամ դիցանվան մակդիր: Դրա մասին է խոսում ուրարտական սեպագրությամբ հայտնի Šešetina /Šeše-tina լեռան անունը [35, N 36, ԿՏԿ. 1-10]: Հետագա Տայքի այս լեռը ուրարտագետները նույնացնում են Ասորեստանի Թիգլաթ-փալասար I թագավորի (մ.թ.ա. 1115-1077թթ.) կողմից Daiāeni-ում (հետագա Տայքը) հիշատակված Տե՛սե լեռան հետ: Նրանց կարծիքով, Մենուան (մ.թ.ա. 810-786թթ) և Թիգլաթ-փալասար I նույն լեռն են նկատի առել, բայց Մենուան նրա բուն անվանը ավելացրել է ուրարտական արձանագրությունների լեզվի tina (resp. tini ?) բառը՝ «անունով կամ անվանմամբ» իմաստով [28, cc. 42, 415]: Հարցի մեջ հստակություն կարելի է մտցնել՝ միայն պարզելով լեռնանվան բուն մասի՝ Տե՛սե-ի իմաստը: Մեր կարծիքով, այս բառը ուղղակի կապ ունի հայերեն մանկական թոթովանքի *շիշեկ* «գրկել» բայի հետ [14, էջ 517], որի արմատն ունենալու էր *շէշ* տեսքը: Հայտնի են մանկական թոթովանքի բառեր, որոնք գալիս են հնդեվրոպական նախալեզվից [Տե՛ս 24, էջեր 56, 136, 179]: Այդպիսին կարող էր լինել նաև Տե՛սե-ն՝ Մենուայի հիշատակած Տե՛սե-Tina լեռնանվան առաջին մասը՝ «մատովակ» դիցուհի Թինայի «գիրկը»: Եթե հիշենք, որ հայերենն ունի նաև նմանահունչ *շիշք* «ծոճրակ» անհայտ ծագումով համարված բառը [23, էջ 588], ապա կարող ենք եզրակացնել, որ մատովակ դիցուհի Թինայի «գիրկը» համարվել է այդ լեռան խաղողաշատ խորածոր(եր)ը: Լեռան որևէ հատվածի համար մարդու մարմնամասների անվանումների կիրառումն ամբողջ աշխարհում տարածված հանրահայտ երևույթ է. հմմտ. հայերեն *գալ-գաթ*, *գոգ*, *լանջ*, *կատար*, *կող*, *ոտն*, *փոր*, *քիթ* բառերի նույնպիսի կիրառումները: Դրանց շարքը կարելի է դասել նաև տեղանվանական կիրառում ստացած Տե՛սե-tina լեռան անունը՝ իր Տե՛սե բաղադրիչով:

Հայերեն խառն արմատով բառերը

Շեշեթինա, հետագայում *Չորմայրի* և *Խորտիկ* կոչված լեռը հազարամյակներ շարունակ բուն հայերեն անուններ է կրել: Դրանցից *Խորտիկ*-ը այլ բան չէ, քան *խորոտ* բառի փաղաքշական ձևը՝ ստեղծված հայերեն *-իկ* վերջածանցի միջոցով:

Խորտիկ նշանակում է «խորոտ, գեղեցիկ, սիրուն» (հմմտ. ժողովրդական երգում «Ա՛յ խորտիկ-մորտիկ, ա՛յ սիրունիկ կաքավիկ») [13, էջ 296]: *Խորոտ* բառը հավաստի

ստուգաբանության չի արժանացել ոչ ճիշտ գրության պատճառով, որովհետև բարբառներից է գալիս, իսկ դրանցում *n*-ի և *o*-ի արտասանական տարբերությունը ջնջվել էր: Բառի գրության ճիշտ ձևը, ամենայն հավանականությամբ, եղել է *խորոտ*-ը՝ ծագած *խալորոտ* նախաձևից: *խալ*- արմատ, *-p*- աճական մասնիկ և *-ոտ* վերջածանց: *խալ* արմատական բառը նշանակում է «աղվամազ, պտուղի վրայի բարակ աղվամազը» [15, էջ 350]: Այն որպես առաջին բաղադրիչ առկա է *խալարծի* «(խաղողի) որթի փափուկ, կակուղ և մատղաշ ծիլ», *խալարծիլ* «գաբծիլ, խաշնդեղ, որթի մատղաշ ծիլ», «վայրի վարունգ», *խալարտ* «կանաչեղեն, ուտելի բանջար», «վարունգ, կաղամբ» բառերում [15, էջեր 350-353]: *խորոտ* < *խալորոտ* բառի *-p*- աճականի համար հմմտ. *բարձր*, *եզր*, *մանր*, *մեղր*, փոքր և այլ բառերի համապատասխան աճական մասնիկները [27, էջեր 78, 98], իսկ *-ոտ*-ը այսօր էլ հայերենում գործածական աճականակերտ վերջածանց է [16, էջ 77]: Ինչպես նշվեց, *խորոտ*-ից փաղաքշական *-իկ* վերջածանցով ստեղծված ձև է *խորոտիկ*-ը, որից *խոր(ո)տիկ/խորտիկ* լեռնանունը (միջնաձայն *n*-ի հնչյունափոխման համար հմմտ. *խորտջուր* < *խոտորջուր*):

Խորտիկ լեռը Ճորոխի ակունքների լեռն է: Հայտնի է, որ գետերի ակունքները (և բնական, ինքնաբույս աղբյուրներն առհասարակ) պաշտամունքի առարկա էին, իսկ Ճորոխինը՝ որպես Դրախտի չորս գետերից մեկինը, առավել էին պաշտվելու: Ըստ այսմ՝ հասկանալի է, թե ինչու լեռան *խորտիկ* < *խորոտիկ* անունը թուրքերենում դարեր շարունակ պահպանում էր իր հայկական բնույթը՝ կոչվելով *խորտիկ-դաղ*: Իսկ դա նշանակում է, որ այն շարունակել է պաշտվել տեղի թուրքերի կողմից, հավանաբար թրքացած հայերի միջնորդությամբ: Հանրահայտ փաստ է, որ հասուն միջնադարում Տայքի հայերի մի մասը դարձել էր քաղկեդոնիկ-վրացադավան: Օսմանյան տիրապետության տակ սրանք, մահմեդականություն ընդունելով, աստիճանաբար թրքացան [8, էջ 84]: Մեծ եղեռնի ժամանակ տեղի ունեցած Տայքի հայաթափումից հետո էլ տեղական բնակիչների համար Խորտիկը մնում էր պաշտելի լեռ՝ ստանալով արդեն մահմեդական Մասջիդ «մզկիթ» անունը:

խալ արմատը վերոբերյալ բառերից բացի առկա է նաև հազվադեպ կիրառություն ունեցած *խալիդ* բառում: «Բառգիրք հայոց»-ում կարդում ենք. «*խալիդ*-դրախտ կամ բուրաստան» [6, էջ 142]: Ընդ որում, այս բառը նաև «պարտեզ» և «բանջարանոց» է նշանակել [23, էջ 324]: Ծագումն անհայտ համարված այս բառին հետո հավելվել է *-իդ* / *-իլ* վերջածանցը: Ըստ Գ. Ջահուկյանի, *խալ* բառը ծագում է հ.-ե. *khəu-/*(s)/keu- «ծածկել, փաթաթել» արմատից, որից են ծագում նաև ազգակից լեզուների այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են հին հնդկ. skānti «ծածկում է», հուն. κωας «բուրդ, կաշի, մորթի», լիտվ. kėvalas, լատիշ. caula «կճեպ» բառերը [23, էջ 323]: *խալիդ* - *իդ* / *-իլ* վերջածանցի համար հմմտ. *բալիդ*, *կաթիլ*, *տեսիլ* բառերի վերջածանցները, որոնց ավելի հաճախ հանդիպում ենք կենդանիների անուններում. հմմտ. հայ. *արագիլ*, *բորեղ*, *գոռեղ*, *մաթիլ*, *որջիլ*, *տառեղ* - ն և ռուս. дятел, козел, орел, осел բառերի համապատասխան վերջածանցները:

Խեթական արձանագրությունները մեր լեռնաշխարհի հյուսիսարևմտյան մասում ներառյալ հետագա Dajāeni/Տայքը հիշատակում են *Hauilija* տեղանունը [38, cc. 68, 72-73]: Սրանում *խալիդ*/Hauil հիմքին ավելացված է *-ija* հնդեվրոպական ծագումով վերջածանցը: Մեր *խալիդ*-ից փոխառյալ է նաև եբրայերեն Xavīlā-ն՝ այն երկրի անունը, որը Դրախտի մասն էր (Աստվածաշնչի հունարենից կատարած թարգմանությամբ հայերեն

է թափանցել/*էշիլայ* տեսքով): Սրանք գալիս են հաստատելու անուշադրության մատնրված այն ենթադրությունը, թե Տայքի *Պարտիզաց փոր* գավառի, *Պարտեզ* բնակավայրի և *Պարտեզ* գետի (Ճորոխի վտակն է) [8, էջեր 77, 110] անուններում պահպանված է վերհուշը աստվածաշնչյան Դրախտի [1, էջ 10; 29, էջ 250]:

Չորմայրի լեռնանվան և խաւոյ բառի ստուգաբանությունները

Դրախտի վերհուշը պահպանած էր լինելու նաև Տայքի Չորմայրի լեռան անունը: Սա Ճորոխ գետի ակունքների լեռն էր՝ նույն Խորտիկը [8, էջ 76]: *Չորմայրի* անունը հստակ ստուգաբանություն ունի՝ բաղկացած *չոր* «չորացած» և *մայրի* «մայրի ծառը» բաղադրիչներից: Իսկ ինչու «չորացած», որովհետև *մայրի ծառը* «սոնուպի, *Pinus excelsa*» [14, էջ 249] սուրբ, պաշտվող ծառերից լինելով, սուրբ էր համարվում անգամ չորանալուց հետո՝ մանավանդ երբ չորացել էր կայծակի հարված ստանալու պատճառով: Արցախի Վարանդա գավառի առթիվ Ե. Լալայանը նկատել էր տալիս, որ «Սուրբ համարված ծառերը չորանալուց հետո էլ ժողովրդի համար նվիրական են մնում: Ոչ ոք չի կտրտում, վառում և կամ ուրիշ տեղ տանում այդ փայտերը, այլ շարունակում են մոմեր վառել և աղոթել դրանց առաջ: Եվ երբ սկսում է փոսել, փռչին ջրի մեջ են ածում և խմում կամ քսում գորտնուկի (ձեռի հիվանդություն) վրա, որ առողջանա» [9, էջ 164]: Հենց այդպիսի մի չոր ծառ՝ չոր մայրի էր լինելու այն պաշտամունքի առարկա չորացած ծառը, որը գտնվել է նրա անունով *Չորմայրի* կոչված Խորտիկ լեռան վրա:

Այդ *Չորմայրի* լեռնանվան հնության մասին է խոսում նրա անվան հիշատակումը բյուզանդական մի աղբյուրում՝ որպես նրա շրջակայքը բռնած գավառի անուն [8, էջ 76]: Հունական անվանաձևում *մերի*-ն առաջացել է հայերեն բարբառներում տեղի ունեցած – *այ>-է-* վերափոխման պատճառով (*հմմտ. մայր>մեր, հայր>հեր* և այլն), իսկ մերի՝ «անտառ», *Մայրի* բառում –*ի-ն* բուսանվանակերտ հանրահայտ վերջածանցն է, իսկ *մայր-ը*՝ արմատը: *Մայր* բուսանվան առթիվ Հ. Աճառյանը գրում է. «անտառային մի բարձր ծառ է. ըստ ՆՀԲ եղևին, նոճի, թեղոշ, ըստ Արթինեան, Աստվածաշնչի տունները *Pinus cedrus*, չամ» [4, էջ 247]: Իսկ ստուգաբանության առթիվ նա կարծում է, որ նրա **māter*- նախաձևը կամ կարող է նույնը լինել *mātér* «մայրիկ» բառի հետ, կամ լինել անկախ բառ. հմմտ. լատին. *materia* «շինության համար փայտ, շինանյութ, նյութ», ռուս. *матеро́й* «հաստատուն, ամուր, ուժեղ» [4, էջ 247]: Ինչ վերաբերում է *Չոր-մայրի* լեռնանվան *չոր* բաղադրիչին, ապա իր հիմք *չոր* «չոր, ոչ թաց» բառի նման նրա նախաձևը ևս եղել է հ.-ե. **k^usoro*-ն՝ ծագած հ.-ե. **k^uuser* «չոր» արմատից [4, էջ 630; 24, էջեր 133, 218]:

Ի՞նչ կապ կարող էր ունենալ չորացած մայրի ծառը Թինա դիցուհու և նրա բուսական առարկայացումներն հանդիսացող խաղողի որթի և նրա ողկույզների հետ: Նախ, հիշենք հարևան Փոքր Ասիայի հին ժողովուրդների ամենապաշտելի բազմաստիճաբ Արտեմիսի եփեստյան հայտնի արձանը և մուծածիրյան Խալդի աստծու տիկնոջ՝ *Բազմաշտուի* (<**bag-mastu*) անունը: Սրա երկրորդ բաղադրիչին կարելի է հանդիպել հուն. *μασθόρ/μαστόρ* «կուրծք, ստինք» բառի, իսկ առաջին բաղադրիչին ոչ թե իրանական լեզուների *bag* «աստված» (ինչպես կարծում էինք 46 տարի առաջ) [21, էջեր 52-53, ծան. 46], այլ հայերեն *բազում* բառի մեջ: *Բազում* «շատ» բառը սովորաբար համարում էին իրանական լեզուներից կատարված փոխառություն: Այդ տեսակետն ընդունած Գ. Ջահուկյանը

հետագայում ավելացրել է, որ հ.-ե. *bħng' հս-ից «հնարավոր էր նաև անմիջական զարգացում» հայերենում [23, էջ 111]: Մենք կիսում ենք այս վերջին կարծիքը, որովհետև հ.-ե. -g' հ-ն ձայնավորից առաջ կարող էր հնչյունափոխվել ոչ թե -ձ-ի, այլ -գ-ի՝ ինչպես *մոզի* բառում [4, էջ 338]: Այսինքն՝ *bag-mastu* նշանակել է «բազմաստինք»: Հիշյալ դիցուհիների նման խաղողի բազմահատիկ ողկույզի մարմնավորում կարող էր ըմբռնված լինել նաև մեր Թինան: Ինչ վերաբերում է խաղողի որթի և «չորացած մայրի ծառի»՝ Չորմայրիի ունեցած կապին, ապա, անկասկած, ծառը կարող էր սարփինա ծառայել խաղողի գալարուն որթի համար: *Սարփինա* նշանակում է «երկու մետր և ավելի բարձրության ձող, որ այգիներում ցցում են վազերի մոտ և վրան կապում վազը» [15, էջ 193]:

Հայերեն *խաւ* արմատական բառի և դրախտի բնիկ հայկական *խաւիղ* անվան հետ խաղողի որթի կապերը ավելի բացահայտ են դառնում *խաղող* անվան տարբերակ *խաւող* բառի միջոցով: *Խաղող/խաւող* բոլ. *խաւող* բառի ստուգաբանական փորձերին անդրադարձած Հ. Աճառյանը դրանք համարում էր անհավաստի [3, էջ 322]: Գ. Ջահուկյանը նոր փորձ էր կատարել, բառն համարելով փոխառյալ խոտիերեն *խաւս* «ինչ-որ պտուղ, մի պտուղ» բառից [23, էջ 313; 24, էջ 426]: Բայց ի տարբերություն հայերեն բառի, որը *խաղ-ող* բաղադրիչների տրոհելով, սրանցից երկրորդը նա իրավամբ նույնն էր համարում *ող-կող* «խաղողի ողկույզ» բառի առաջին բաղադրիչի հետ [23, էջեր 600-601], խոտիերեն բառի նկատմամբ նույն կերպ չի վարվել: Սա մտածել է տալիս, որ փոխառությունը կարող էր տեղի ունեցած լինել հակառակ ուղղությամբ՝ հայերենից խոտիերեն: Մեր կարծիքով, թե՛ *խաղող/խաւող* բառի երկրորդ բաղադրիչը և թե՛ *ողկույզ* բառի առաջին բաղադրիչը արմատակիցն են հայերեն *ուլն* «մարգարտի հատ կամ զարդի համար փոքրիկ օղակաձև ապակի» բառի [4, էջեր 592-593], որը պետք է ծագած համարել *olen-* «ծռել, թեքել» նախաձևից [23, էջ 747]: Այս դեպքում պետք է նկատի առնվեր խաղողի հատիկների արտաքին տեսքը՝ փոքրիկ գնդաձև:

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄ. *Խաղող/խաւող* բառի ստուգաբանության հարուցած դժվարությունը, ըստ երևույթին, պետք է բացատրել նրանով, որ նրա առաջին բաղադրիչի համար ճիշտ ձև և ստուգաբանության ելակետ ընդունվել է *խաղ-*ը, ոչ թե *խաւ-*ը: Արմատացած այս մտածելակերպի հետևանքով անցյալից մեզ հասած բառերի ուղղագույն գրության և արտասանության ձևը համարվել է պարտադիր կերպով գրաբարյանը: Որ այդպես մտածելիս առանձին դեպքերում կարող ենք սխալվել, ցույց է տալիս հետևյալ օրինակը: *Կճեպ* «պտուղի, ձվի կեղև» բառի բարբառային *կպեճ* ձևը (Կարնո բարբառի Գյումրու խոսվածք) հստակ վկայությունն է այն բանի, որ բառի նախաձևն ունեցել է **կիպ-էճ* տեսքը՝ բաղկացած *կիպ* արմատից և *-էճ/-իճ* վերջածանցից: *Կիպ* «կպած, հարած» արմատը կար գրաբարում (հմմտ. *Կպեալ* է ի ստինս նոցա՝ ծծել զկաթն), իսկ *-էճ/-իճ* վերջածանցի համար հմմտ. *բուէ, գաւէճ, թնիճ, լուիճ, կաւիճ, հաւէճ > հաւէջ, պատիճ* բառերի համապատասխան վերջածանցները: Այս ստուգաբանությամբ պարզվում է, որ *կպեճ* բարբառային բառը չէր կարող *խեճեպ* «պտյան, կեղև» բառի արտասանական (սղված, կրճատ) տարբերակը լինել, այլ ի տարբերություն շրջմամբ առաջացած *կճեպ*-ի, ինքնուրույն բառ է՝ իրեն հատուկ և իր նախատիպից եկած բառակազմությամբ:

Վերադառնալով *խաղող/խաւող* բառին՝ նշենք, որ նախատիպին ավելի հարագատ ձևը պետք է համարել *խաւող* տարբերակը, որովհետև հոգուտ դրա է խոսում ինչպես վերևում քննարկման առարկա դարձած նրա *խաւ* «աղվամագ, մրգի երեսի աղվամագ» բաղադրիչը, այնպես էլ հայերեն բարբառների այն ամբողջ շարքը, որոնցում մրգանվան առաջին բաղադրիչը ունի ոչ թե *ղ* (*այսինքն՝ խաղ-* է), այլ *վ* (*այսինքն՝ խաւ-* է): Այդ բարբառներն են. Ակնի, Այնթապի, Ասլանդուզի, Երևանի, Խարբերդի, Կարինի, Կ.Պոլսի, Հաճնի, Համշենի, Մարաղայի, Նոր-Նախիջևանի, Պարտիզակի, Ջուղայի, Ռոդոպոյի, Սալմաստի, Սուչավայի, Վանի, Տիգրանակերտի (Դիարբեքի) [3, էջ 322]: Մեր կարծիքով՝ այս բարբառները պահել են բառի նախկին վ/ւ հնչյունով արտասանությունը, իսկ *խաղող-խաւող* (ւ-ղ>ղ-ղ առնամանությամբ) հմմտ. *անեղ>աղեղ* (ն-ղ>ղ-ղ առնամանությամբ):

Գ ր ա կ ա ն ու թ յ ու ն

1. Ալիշան Ղ. Հայաստան յառաջ քան գլինդն Հայաստան: Ս. Ղազար հրատ.: Վենետիկ: 1904: 292 էջ:
2. Աճառյան Հ. Հայերեն արմատական բառարան: Հ. I, ԵՀ հրատ.: Երևան: 1971: 698 էջ:
3. Աճառյան Հ. Հայերեն արմատական բառարան: Հ. II, ԵՀ հրատ.: Երևան, 1973: 687 էջ:
4. Աճառյան Հ. Հայերեն արմատական բառարան: Հ. III: Երևան: 1979: 635 էջ:
5. Աստուածաշունչ մատենան Հին և Նոր Կտակարանաց: Թարգմանեալ եբրայական եւ յունական բնագրից: Կոստանդնուպոլիս: Ի տպարանի Ա. Յակոբ Պոյաճեան: 1883: 1006+302 էջ:
6. «Բառգիրք հայոց»: Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ. Ամալյանի: «Մատենադարան»: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: Երևան: 1975: 445 էջ:
7. «Գիլգամեշ. Հին Արևելքի դյուցազնավեպ»: Թարգմանությունը և ներածականը Ն. Մարտիրոսյանի: ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.: Երևան: 1963: 121 էջ:
8. Երեմյան Ս. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի: ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.: Երևան: 1963: 153 էջ:
9. Լալայան Ե. Երկեր: Հ. II: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: Երևան: 1988: 505 էջ:
10. Կոստանեանց Կ. Միջնադարեան Հայոց տաղեր և ոտանավորներ: Վաղարշապատ տպարան Մայր աթոռոյ Ս. Էջմիածնի: 1903: 84 էջ:
11. Հայկական սովետական հանրագիտարան: ՀՍՀ հրատ.: Հ. V: Երևան: 1979: 720 էջ:
12. Մալխասյանց Ստ. Հայերեն բացատրական բառարան: Հ. I: Պետհրատ: Երևան: 1944: 608 էջ:
13. Մալխասյանց Ստ. Հայերեն բացատրական բառարան: Հ. II, Երևան, 1944: 512 էջ:
14. Մալխասյանց Ստ. Հայերեն բացատրական բառարան: Հ. III: Երևան: 1944: 614 էջ:
15. Մալխասյանց Ստ. Հայերեն բացատրական բառարան: Հ. IV: Երևան: 1945: 646 էջ:
16. Մուրադյան Մ. Բառագիտություն: «Հայոց լեզվի պատմ. քերականություն»: Հ. II: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: Երևան: 1975: 383 էջ:
17. Պետրոսյան Ս. «Արարատյան դրախտը» սեպագիր աղբյուրներում//«Պատմա-բանասիրական հանդես»: 2009: թիվ 2-3: էջ 249-261:
18. Պետրոսյան Ս. Գնունի նախարարական տոհմի և գինու պաշտամունքի շուրջ//«Պատմա-բանասիրական հանդես»: 1999: թիվ 2-3: 175-189 էջեր
19. Պետրոսյան Ս. Դրախտի գետերի, Խալիլյա, Քուշ երկրների տեղադրության շուրջ//«Պատմա-բանասիրական հանդես»: 2006: թիվ 2: 237-255 էջեր:
20. Պետրոսյան Ս. Հին հայոց խաղողագործ աստվածը//«Հայոց հին պատմության հիմնահարցեր». ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ, Երևան, 2004, 158-164 էջեր:
21. Պետրոսյան Ս. Հին Մարաստանի տարածքի երրորդ էթնիկական տարրի մասին: «Պատմա-բանասիրական հանդես»: 1979: թիվ 4: 46-58 էջեր:
22. Պետրոսյան Ս. Quria երկրները և հին հայոց մատուցակները//ՀՀ ԳԱԱ Ծիրակի հայագիտական կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Հ. XVIII: Գյումրի: 2015: 51-61 էջեր:
23. Զահուկյան Գ. Հայերեն ստուգաբանական բառարան: «Ասողիկ» հրատ.: Երևան: 2010: 819 էջ:

24. **Ջահուկյան Գ.** Հայոց լեզվի պատմություն, նախագրային ժամանակաշրջան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: Երևան: 1987: 747 էջ:
25. **Սարգսյան Ս.** Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում: ԵՀ հրատ.: Երևան: 1967: 416 էջ:
26. **Սրվանձատյան Գ.** Երկեր: Հ. II: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: Երևան: 1982: 560 էջ:
27. **Սուրիապյան Հ.** Անական հայերենում: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: Երևան: 1986: 249 էջ:
28. **Арутюнян Н.** Бийнили (Урарту). Военно-политическая история и вопросы топонимики. Изд-ство АН Арм ССР. Ереван. 1970. 472с.
29. **Афанасьева В.** Гильгамеш. «Мифология. Золотой фонд. Энциклопедия». Главный редактор Е. М. Мелетинский. М. 2003. 736с.
30. **Афанасьева В.** Гильгамеш и Энкиду. Эпические образы в искусстве. Главная редакция Восточной литературы. Изд. «Наука». Москва. 1979. 192с.
31. **Гамкрелидзе Т., Иванов В.** Индоевропейский язык и индоевропейцы. Т. II. Изд. Тбилисского университета. Тбилиси. 1984. 1328с.
32. **Дьяконов И.** Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. «Вестник древней истории». Москва. 1951. NN 2, 3, 4.
33. **Капанцян Г.** «Об урартском божестве Шебиту». Академия наук АрмССР. Ереван. 1947. «Տեղեկագիր» հասարակական գիտությունների»: 24 с.
34. **Кушнарева К. Чубинишвили Т.** Древние культуры Южного Кавказа. Ленинград. 1970. 190 с.
35. **Меликишвили Г.** Урартские клинообразные надписи. «Вестник древней истории» АН СССР. N1. Москва. 1960. 502с.
36. **Меллаарт Дж.** Торговля и торговые пути между Северной Сирией и Анатолией (4000-1500гг. до н. э.). «Древняя Эбла» (раскопки в Сирии). «Прогресс». Москва. 1985. 366с.
37. **Мурзаев Э.** Очерки топонимики. Изд.-ство «Мысль». Москва. 1974. 381с.
38. **Хачатрян В.** Восточные провинции Хеттской империи. Изд.-ство АН Арм. ССР Ереван. 1971. с. 183с.

References

1. **Alishan, L.** Armenia Before Being Armenia [*Hayastan yarraj k'an zlineln Hayastan*] S. Lazarus edition. Venice. 1904. 292 p. (in Armenian)
2. **Acharyan, H.** Root Dictionary of the Armenian Language [*Hayeren armatakan barraran*]. Vol. I. YU Pub. House. Yerevan. 1971. 698 p. (in Armenian)
3. **Acharyan, H.** Root Dictionary of the Armenian Language [*Hayeren armatakan barraran*]. vol. II. YU Pub. House. Yerevan. 1973. 687 p. (in Armenian)
4. **Acharyan, H.** Root Dictionary of the Armenian Language [*Hayeren armatakan barraran*]. Yerevan. YU pub. Vol. III. 1977. 635 p. (in Armenian)
5. Holy Scripture, Old and New Testaments [*Astuatsashunch' matean Hin yev Nor Ktakaranac*]. Constantinople. “Hakob Poyachean” pub. 1883. 1006+302 pp. (in Armenian)
6. “Vocabulary of the Armenian language” [*Barrgirk' hayots*']. Yerevan. “Matenadaran”. 1975. 445 p. (in Armenian)
7. “Gilgamesh. Ancient Oriental Epic” [*Gilgamesh. Hin Arevelk'i dyuts'aznavap*] Translation and Introduction by Nshan Martirosyan. Yerevan. Pub. USSR Academy of Sciences. 1963. 121 p. (in Armenian)
8. **Yeremyan, S.** Armenia according to “Ashkharatsuyts” [*Hayastany yst «Ashkharhats'uyts'»-i*]. Yerevan. AS of ArmSSR. 1963. 153 p. (in Armenian)
9. **Lalayan, E.** Works [*Yerker*]. Vol. II. AS of ArmSSR. Yerevan. 1988. 505 p. (in Armenian)
10. **Kostaneants, K.** Medieval Armenian Poems and Verses [*Mijnadarean Hayots' tagher yev votanaworner*]. “Vagharshapat”. Etchmiadzin. 1903. 84 p. (in Armenian)
11. Armenian Soviet Encyclopedia [*Hayakan sovetakan hanragitaran*]. ArmSSR Publishing House. Vol. V. Yerevan. 1979. 720 p. (in Armenian)
12. **Malkhasyants, S.** Armenian Defining Dictionary [*Hayeren bats'atrankan barraran*]. Vol. I. Yerevan. State pub. 1944. 608 p. (in Armenian)

13. **Malkhasyants, S.** Armenian Defining Dictionary [*Hayeren bats'atrankan barraran*]. Vol. II. Yerevan. State pub. 1944. 512 p. (in Armenian)
14. **Malkhasyants, S.** Armenian Defining Dictionary [*Hayeren bats'atrankan barraran*]. Vol. III. Yerevan. State pub. 1944. 614 p. (in Armenian)
15. **Malkhasyants, S.** Armenian Defining Dictionary [*Hayeren bats'atrankan barraran*]. Vol. IV. Yerevan. State pub. 1945. 646 p. (in Armenian)
16. **Muradyan, M.** Lexicography. "Historical Grammar of the Armenian Language" [*Barragitut'yun, "Hayots' lezvi patmakan k'erakanut'yun"*]. Vol. II. AS of the Arm.SSR. Yerevan. 1975. 383 p. (in Armenian)
17. **Petrosyan, S.** "Ararat Paradise" in Cuneiform Sources, [*"Araratyan drakhty" sepagir aghbyurnerum*] // "Historical-philological Journal". 2009. N 2-3. 249-261pp. (in Armenian)
18. **Petrosyan, S.** On the Gnuni Dynasty and the Cult of Wine [*Gnuni nakhararakan tohmi yev ginu pashtamunk'i shurf*] // "Historical-philological journal". 1999. N 2-3. 175-189 pp.. (in Armenian)
19. **Petrosyan, S.** On the Location of the Rivers of Paradise, the Countries of Khavila, Kush [*Drakhti geteri, Khavila, K'ush yerkrneri teghadrut'yan shurf*]// "Historical-philological Journal". 2006. N 2. 237-255 pp. (in Armenian)
20. **Petrosyan, S.** The Ancient Armenian God of Vintners [*Hin hayots' khaghoghagorts astvatsy*] // "Fundamental issues of Ancient Armenian History". Scientific Publishing House of the NAS of the Republic of Armenia. Yerevan. 2004. 158-164 pp. (in Armenian)
21. **Petrosyan, S.** On the Third Ethnic Element of the Territory of Ancient Media [*Hin Marastani taratsk'i yerrord et'nikakan tarri masin*]// "Historical-philological Journal". 1979. N 4. 46-58 pp. (in Armenian)
22. **Petrosyan, S.** Countries Quria and Ancient Armenian Cupbearers [*Quria yerkrnery yev hin hayots' matrrvaknery*]// "Scientific Works" of the Shirak Center for Armenian Studies of the NAS RA. XVIII. Gyumri. 2015. 51-61 pp.. (in Armenian)
23. **Jahukyan, G.** Armenian Etymological Dictionary [*Hayeren stugabanakan barraran*]. "Asoghik". Yerevan. 2010. 819 p. (in Armenian)
24. **Jahukyan, G.** History of the Armenian Language. Pre-literary Period [*Hayots' lezvi patmut'yun, nakhagrayin zhamanakashrjan*]. AS of ArmSSR. Yerevan. 1987. 747 p. (in Armenian)
25. **Sardaryan, S.** Prehistoric Society in Armenia [*Nakhnadaryan hasarakut'yuny Hayastanum*]. YU Pub. Yerevan. 1967. 416 p. (in Armenian)
26. **Srvandztyants, G.** Works [*Yerker*]. N II. AS of ArmSSR. Yerevan. 1982. 560 p. (in Armenian)
27. **Sukiasyan, H.** The Battlefield in Armenian [*Achakany hayerenum*]. AS of ArmSSR. Yerevan. 1986. 249 p. (in Armenian)
28. **Harutyunyan, N.** Bainili (Urartu). Military-Political History and Issues of Toponymy [*Biaynili (Urartu). Voyeno-politicheskaya istoriya i voprosy toponimiki*]. AS of the ArmSSR. Yerevan. 1970. 472 p. (in Russian)
29. **Afanasyeva, V.** Gilgamesh [*Gil'gamesh*]. Chief Editor E. M. Meletinsky. Moscow. 2003. 736 p. (in Russian)
30. **Afanasyeva, V.** Gilgamesh and Enkidu. Epic Images in Art [*Gil'gamesh i Enkidu. Epicheskiye obrazy v iskusstve*]. "Nauka". Moscow. 1979. 192 p. (in Russian)
31. **Gamkrelidze, T., Ivanov V.** Indo-European Language and Indo-Europeans [*Indoyevropeyskiy yazik i indoyevropeytsy*]. Vol. II. Pub. of Tbilisi University. Tbilisi. 1984. 1328 p. (in Russian)
32. **Dyakonov, I.** Assyro-Babylonian sources on the history of Urartu [*Assiro-vavilonkiye istochniki po istorii Urartu*]. "Herald of Ancient History". Moscow. 1951. NN 2, 3, 4. (in Russian)
33. **Kapantsyan, G.** "On the Urartian deity Shebitu" [*"Ob urartskom bozhestve Shebitu"*]. AS of the ArmSSR. Yerevan. 1947. 24 p. (in Russian)
34. **Kushnareva, K. Chubinishvili, T.** Ancient Cultures of the South Caucasus [*Drevniye kul'tury Yuzhnogo Kavkaza*]. Leningrad. 1970. 190 p.
35. **Melikishvili, G.** Urartian cuneiform inscriptions [*Urartskiy klineobraznyye nadpisi*]. "Vestnik drevney istorii". AS of USSR. N 1. Moscow. 1960. 502 p. (in Russian)

36. **Mellaart, J.** Trade and Trade Routes between Northern Syria and Anatolia (4000-1500 B.C.) [*Torgovlya i torgovyye puti mezhd Severnoy Siriyei i Anatoliyei*]. (4000-1500 gg. do n. e.). “Ancient Ebla” (excavations in Syria). “Progress”. Moscow. 198. 366 p. (in Russian)
37. **Murzaev, E.** Essays of toponymy [*Ocherki toponimiki*]. “Mysl”. Moscow. 1974. 381 p. (in Russian)
38. **Khachatryan, V.** Eastern Provinces of the Hittite Empire [*Vostochnyye provintsii Khettskoy imperii*]. AS of the Arm.SSR. Yerevan. 1971. 183 p. (in Russian)

Ընդունվել է / Received on: 02. 09. 2025

Գրախոսվել է / Reviewed on: 09. 10. 2025

Հանձնվել է տպ. / Accepted for Pub: 04. 11. 2025

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Սարգիս Գարեգինի ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ՝ պատմական գիտ. դոկտոր,
ԳԱԱ ԾՀՀ կենտրոնի ավագ գիտաշխատող, Գյումրի, ՀՀ
Էլ. հասցե՝ Vahe1996@mail.ru / ORCID.org/0009-0008-8880-6936

Sargis Garegin PETROSYAN: Doctor of Historical sciences,
Senior Researcher at Shirak Center for Armenological Studies of NAS, Gyumri, RA
e-mail: Vahe1996@mail.ru / ORCID.org/0009-0008-8880-6936